

«ЯФЕТИЧНА ТЕОРІЯ» М. МАРРА В ОЦІНЦІ К. КОПЕРЖИНСЬКОГО

Андрій Теліга. «Яфетична теорія» М. Марра в оцінці К. Копержинського. В історичній науці на сьогодні залишається дискусійним питання про науковість чи необґрунтованість яфетичної теорії М. Марра. У статті досліджено оцінку історика української культури, етнографа і слависта К. Копержинського теоретико-методологічних засад учення академіка М. Марра, що мало офіційну підтримку радянської влади. Виявлено, що попри критику низки положень, констатацію формалістичного характеру теорії М. Марра, відомий учений підтримав його спроби матеріалістичного підходу та соціологічних принципів, розумів потребу організувати яфетидологічні дослідження.

Ключові слова: К. Копержинський, яфетидологія, М. Марр, методологічні засади, етнографія, соціологічний матеріалізм.

Андрей Тэлига. «Яфетическая теория» Н. Марра в оценке К. Копержинского. В исторической науке на сегодня остается дискуссионным вопрос о научности или необоснованности яфетической теории Н. Марра. В статье исследована оценка историка украинской культуры, этнографа и слависта К. Копержинского теоретико-методологических основ учения академика Н. Марра, которое имело официальную поддержку советской власти. Вывявлено, что несмотря на критику ряда положений, констатацию формалистического характера теории Н. Марра, известный ученый поддержал его попытки материалистического подхода и социологических принципов, понимал необходимость организовать яфетидологические исследования.

Ключевые слова: К. Копержинский, яфетидологія, Н. Марр, методологические основы, этнографія, социологический материализм.

Питання оцінки відомим українським істориком культури, бібліографом, літературознавцем та етнографом К. Копержинським «яфетичної теорії» М. Марра не було предметом спеціального вивчення. Його актуальність зумовлена також тим, що радянські дослідники Д. Зеленін та Є. Кагаров закидали К. Копержинському прихильність і використання у наукових студіях яфетичної теорії, навіть більше, заявляли про першість ученого-етнографа у цій справі¹. Зауважимо, що К. Копержинський ніколи офіційно не позиціонував себе як маррист і до теоретико-методологічних засад М. Марра не звертався.

«Яфетична теорія» або «нове вчення про мови» М. Марра залишається в полі зору дослідників упродовж останніх десятиліть. Зокрема, постали питання про реабілітацію вченого, його теоретичної конструкції або про збереження за нею статусу «антинаукової». Захисники, як і опоненти, оперують системами логічних доказів, але беззаперечним є той факт, що вчення М. Марра привертало

на себе увагу вчених-мовознавців, істориків, етнографів, філософів від часу постання (20-ті рр. ХХ ст.). Серед захисників «нового вчення про мови» були сучасники М. Марра, відомі в Російській імперії та СРСР дослідники – І. Мещанінов², О. Фрейденберг³, М. Яковлев, Р. Шор⁴, Ф. Філін⁵, І. Франк-Каменецький, В. Аптекарь⁶, В. Міханкова⁷, дещо пізніше – А. Десницька⁸. Сучасні ж учені Ю. Шилков⁹ та Б. Ілізаров¹⁰ називають яфетидологію «геніальною», вимагають її реабілітації та піднесення до загальнодержавного рівня, одночасно залишаючи без відповіді численні критичні зауваження на її адресу як від своїх колег з Російської академії наук, так і від закордонних науковців.

Натомість критики, до яких можна віднести у різні часи Є. Поліванова¹¹, А. Чікобаву, В. Віноградова, Ю. Шевельова¹², В. Алпатова¹³, П. Дружиніна¹⁴, Є. Добренка¹⁵, відверто скептично відгукувалися про теоретичні висновки М. Марра та диктат його теорії як у радянській лінгвістиці, так і філософії, історії, археології, етнографії та філософії.

Утім, беззаперечним є те, що теорія М. Марра була дітищем своєї епохи й виникла на перетині процесу підпорядкування радянської науки компартійній ідеології та гострої методологічної кризи, що охопила різні галузі знань у всій Європі¹⁶. Зауважимо, що М. Марр і його яфетична теорія були вигідні радянській компартійній номенклатурі з погляду критично-політичної доцільності, як свого часу були вигідні «Лисенківщина» та «школа Покровського». Однак, як і у випадку останніх, коли «доцільність» маррової теорії для офіційної влади втрачалася, вона зазнала нищівної критики під час Лінгвістичної дискусії 1950 р., а її прихильники були репресовані¹⁷.

На українську радянську науку вчення М. Марра мало значно менший вплив ніж на російську, що пояснюється майже безапеляційним адміністративним та методологічним авторитетом М. Грушевського, відносною незалежністю українських наукових установ, малою чисельністю та слабкістю позицій істориків-марксистів у 1920-х рр. Можна погодитись з істориком української культури, славістом в еміграції Ю. Шевельовим, що марризм був чужим для України і попри спроби насадити його тут штучно українська наука так і не дала жодного знаного прихильника яфетидології¹⁸. Зазначимо, що її активних критиків серед українських гуманітаріїв не було, а до числа поміркованих з останніх належав К. Копержинський.

У наукових студіях і рецензіях 1920-х рр. він неодноразово подавав критичний огляд нових праць європейських і вітчизняних дослідників, зокрема М. Марра. Якщо у рецензії «Ксенофонт Сосенко. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора»¹⁹ (1928) К. Копержинський лише частково торкнувся проблем яфетидології, то невдовзі у часописі Кабінету примітивної культури при науково-дослідній кафедрі історії України «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» розмістив велику статтю, у якій подав критичні зауваження до основних положень маррової теорії²⁰.

Аналіз цих робіт К. Копержинського засвідчує певну тенденційність у ставленні до М. Марра, зокрема демонстрацію зверхності та зневаги до нової теорії,

що «викликає в більшості сучасних учених переважно потаємне глузування» або в кращому випадку «цілковито ігнорують яфетидологічне мовознавство»²¹. Крім того, К. Копержинський неодноразово вказував на непереконливість висновків і методів М. Марра, а також висловлював скептичні думки щодо майбутнього «нової теорії»²².

Дещо по-іншому К. Копержинський позиціонував своє ставлення до «яфетичної теорії» та її автора у такій праці «Яфетична теорія та її значіння для етнології», присвяченій аналізу основних положень яфетидології²³. Автор постійно підкреслював важливість того чи іншого постулату М. Марра для історико-етнографічних досліджень. Це пояснювалося тим, що, по-перше, у 1929 р. маррова методологія уже почала домінувати в радянській (переважно російській) історичній, мовознавчій та етнографічній науках; по-друге, публічності набувала «Поліванівська дискусія» – показовий процес над головним критиком учення М. Марра відомим мовознавцем і сходознавцем Є. Д. Полівановим, у результаті якого останній був звинувачений у контрреволюційній діяльності, а згодом репресований²⁴, стали очевидними підтримка правлячим тоталітарним режимом нової теорії та небезпека для її критиків; по-третє, на час написання статті (1929 р.) уже відбувалися арешти видних українських діячів науки, освіти і культури, звинувачених у «Справі СВУ».

З іншого боку, К. Копержинський не ідеалізував вчення М. Марра, критикуючи ряд його положень, вказуючи на їх «недостатню розробку» та відірваність від теоретичних здобутків провідних європейських учених. Очевидним було бажання вченого знайти і виділити у яфетичній теорії ті положення, що не суперечили його теоретико-методологічним засадам. К. Копержинський виявив причини появи «нового вчення» М. Марра; проаналізував еволюцію поглядів її автора щодо питання прабатьківщини первісних мов і культур, теорії культурного схрещення та стадіальності, взаємозв'язок первісного світогляду зі змінами соціально-економічних умов, походження слов'янських народів, зокрема українського, та рівень зв'язку між ними.

К. Копержинський схвально відгукнувся на обґрунтовані М. Марром «соціологічне освітлення явищ» та матеріалістичний підхід²⁵. Зауважимо, що у 1950 р. такий підхід, за яким мову визнавали надбудовою над економічною базою, а саме мовлення отримало класову приналежність, став головним пунктом звинувачення марристів у вульгарному матеріалізмі²⁶.

Наслідуючи французьку соціологічну школу²⁷, головним недоліком нової теорії К. Копержинський визначив неврахування наукового доробку ряду видатних європейських учених: Л. Леві-Брюля щодо процесу формування передлогічного і логічного мислення у первісної людини; Е. Дюркгейма про походження, соціальну та релігійну сутність первісного тотемізму; Ф. Гребнера та В. Шмідта щодо території первісного розселення і формування культур Середземномор'я; Д. Фрезера та Р. Турнавальда про появу міфотворчості та становлення первісних релігійних систем²⁸. Це зрозуміло, оскільки в умовах інтелектуальної методологічної кризи початку ХХ ст. М. Марр намагався створити діаметрально но-

вий підхід, у кожній праці проголошував себе антагоністом індоевропеїстики, що панувала на той час у європейській науці²⁹. Відтак К. Копержинський неодноразово закидав М. Марру і його послідовникам ригористичність поглядів, штучність та бездоказовість висновків³⁰, докоряв за гіпотетичність положень та формалістичний підхід: «Матеріаліст-історик рівно ж аргументує на користь своїх теоретичних висновків, – натомість яфетидологія, здебільшого обмежується лише на самих тезах і тільки інтригує, зацікавлює читача, в той час як наука потребує солідної аргументації»³¹.

М. Марр залишав ці та інші докази поза увагою. Погоджуємося з думкою Ю. Шевельова про те, що «все це погано узгоджувалось з фактами. Але це не лякало М. Марра. Якщо факти не відповідають теоріям, тим гірше для фактів. Значить, факти необхідно переробити. Для цього ж і є у світі революція»³².

Вартими уваги є погляди М. Марра і К. Копержинського на питання походження слов'янських народів, зокрема українського. К. Копержинський погоджувався з новою теорією у питанні критики гіпотези про «колиску» слов'янських народів та їх культур³³. Як і М. Марр, він відкидав тезу О. Шахматова про праруську єдність і вказував, що «при теперішньому стані нашого знання у всякому разі не може бути мови ні про праруську, ні про пражітно-слов'янську, ні про праполуднево-слов'янську культури»³⁴. К. Копержинського не переконали докази М. Марра, що в історії розвитку слов'янських мов та культур є лише процес уніфікації, тобто незворотність їх об'єднання у майбутньому. Будучи переконаним у тому, що одночасно з розселенням слов'янських народів відбувалась диференціація їх культур, він вважав, що «колись ці народи були ближчі (мовою і культурно), ніж у пізніші часи» і «коли акад. Марр надає соціально-економічним факторам основне значіння, то він мусить обмежити ригористичність свого твердження»³⁵. Слід зазначити, що на дискусії 1950 р. головним об'єктом критики було переконання М. Марра в тому, що всі мови однаково давні та перехрещені одна з одною, а отже, говорити про самобутність російської нації, її мови та культури не можна³⁶. У цьому контексті К. Копержинський виступив поборником ідеї культурної й історичної окремішності України від Росії та закликав М. Марра визнати, що «життя такої складної речі як людство, не можна вбгати в абстрактну формулу. Закони його не можна так спрощувати»³⁷.

Зрештою, не зважаючи на всю критику, висновок К. Копержинського більш ніж позитивний, зокрема він підкреслював важливість тих положень нової теорії, у яких виявилися спроби матеріалістичного висвітлення й соціологічні принципи дослідження, а черговим завданням української науки визначав організацію яфетидологічних дослідів.

Отже, «яфетичну теорію» М. Марра, попри її гіпотетичність, штучність і недоведеність, підтримувала офіційна влада, а відомим науковцям, які мали пересічні з яфетидологією теми дослідження, важливо було виявити лояльність до неї. К. Копержинський дещо критично сприймав яфетидологію, але загалом його праці власне легітимізували «нове вчення про мови». Зауважимо, що їх автор не був марристом, а тому не схвалював нові схеми, залишаючись

прибичником позитивістських методологічних традицій.

Примітки:

¹ Підбірка матеріалів про Копержинського К. О. // Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України. – Ф.1134. – Спр.31. – Арк. 1-2.

² Мещанинов И. И. Введение в яфетидологию / И. И. Мещанинов // Известия НИИ сравнительной истории литератур и языков Запада и Востока. – Л.: Прибой, 1929. – 203 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://books.e-heritage.ru/book/10084519>; Мещанинов И. И. О яфетической теории / И. И. Мещанинов // Новый Восток. – М., 1928. – №23-24. – С. 304-313; Мещанинов И. И. Марр – создатель советского языкознания / И. И. Мещанинов // Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка. – М., 1949. – Т. 8. – Вып. 4. – С. 289-298.

³ Фрейденберг О. М. Воспоминания о Марре / О. М. Фрейденберг // Восток-Запад. Исследования. Переводы. Публикации. – М., 1988. – С. 181-204.

⁴ Шор Р. О. Кризис современной лингвистики / Р. О. Шор // Яфетический сборник. – Л., 1927. – Кн. 5. – С. 32-71.

⁵ Филин Ф. П. Генетические взаимоотношения русского языка с языками других народностей СССР в работах Н. Я. Марра / Ф. П. Филин // Всесоюзный центральный комитет нового алфавита Н. Я. Марра. – М., 1936. – С. 113-146.

⁶ Аптекарь В. Б. Яфетическая теория Н. Я. Марра и марксизм / В. Б. Аптекарь // Новый Восток. – М., 1928. – № 22. – С. 189-193.

⁷ Миханкова В. А. Николай Яковлевич Марр. Очерк его жизни и научной деятельности / В. А. Миханкова. – М.-Л.: Академия наук СССР, 1949. – 571 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history-library.com/index.php?id1=3&category=biografii&author=mihankova-va&book=1949>.

⁸ Десницкая А. В. Н. Я. Марр и задачи исторического языкознания / А. В. Десницкая // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – М., 1949. – Т. VIII. – Вып. 5. – С. 467-473 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://philology.ru/linguistics1/desnitskaya-49.htm>.

⁹ Шилков Ю. М. Яфетическая философия языка Н. Я. Марра / Ю. М. Шилков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://philosophy.spbu.ru/userfiles/rusphil/Veche%20№16-6.pdf>.

¹⁰ Илизаров Б. С. Почетный академик Сталин и академик Марр. О языковедческой дискуссии 1950 года и проблемах с нею связанных / Б. С. Илизаров. – М.: Вече, 2012. – 432 с.

¹¹ Аншин Ф. Д. Из следственного дела Е. Д. Поливанова / Ф. Д. Аншин, В. М. Алпатов // Восток. – М., 1997. – № 5; Из материалов «поливановской» дискуссии в Коммунистической академии. Из стенограммы 25 февраля 1929 г. Заключительное слово Е. Д. Поливанова // Поливанов Е. Д. Труды по восточному и общему языкознанию. – М., 1991. – С. 547.

¹² Шерех Ю. (Шевельов) Присмерк марризму / Ю. Шерех (Шевельов) // Нові дні, універсальний ілюстрований місячник. – Торонто, 1950. – Ч. 6. [Електрон-

ний ресурс]. – Режим доступу: http://movahistory.org.ua/wiki/Шерех_Ю._Присмерк_марризму.

¹³ Алпатов В. М. Актуально ли учение Марра? / В. М. Алпатов // Вопросы языкознания. – М.: Наука, 2006. – № 1. – С. 3-15; Алпатов В. М. История одного мифа. Марр и марризм / В. М. Алпатов [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.speakrus.ru/articles/marr.htm>; Алпатов В. М. Марр, марризм и сталинизм / В. М. Алпатов // Философские исследования. – М., 1993. – № 4. – С. 271-288; Алпатов В. М. Филологи и революция / В. М. Алпатов // НЛО. – 2002. – № 53 [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2002/53/alpat.html>.

¹⁴ Дружинин П. А. Яфетические зори в Российской академии наук / П. А. Дружинин // НЛО. – 2013. – № 119 [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://magazines.russ.ru/nlo/2013/119/d37.html#_ftn3.

¹⁵ Добренко Е. Споря о Марре / Е. Добренко // Новое литературное обозрение. – 2013. – № 1 (119) [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nlobooks.ru/node/3265>.

¹⁶ Алпатов В. М. История одного мифа. Марр и марризм / В. М. Алпатов [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.speakrus.ru/articles/marr.htm>.

¹⁷ Миханкова В. А. Николай Яковлевич Марр. Очерк его жизни и научной деятельности / В. А. Миханкова. – М.-Л.: Академия наук СССР, 1949. – 571 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://history-library.com/index.php?id1=3&category=biografii&author=mihankova-va&book=1949>; Алпатов В. М. Актуально ли учение Марра? / В. М. Алпатов // Вопросы языкознания. – М.: Наука, 2006. – № 1. – С. 3.

¹⁸ Шерех Ю. (Шевельов) Присмерк марризму / Ю. Шерех (Шевельов) // Нові дні, універсальний ілюстрований місячник. – Торонто, 1950. – Ч. 6. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://movahistory.org.ua/wiki/Шерех_Ю._Присмерк_марризму.

¹⁹ Копержинський К. О. Ксенофонт Сосенко. «Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора» (1928) / К. О. Копержинський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1928. – № 2-3. – С. 191-199.

²⁰ Копержинський К. О. Яфетична теорія та її значіння для етнології / К. О. Копержинський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1929. – № 1. – С. 3-23.

²¹ Копержинський К. О. Ксенофонт Сосенко. «Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора» (1928) / К. О. Копержинський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1928. – № 2-3. – С. 193.

²² Там само. – С. 193, 198.

²³ Копержинський К. О. Яфетична теорія та її значіння для етнології / К. О. Копержинський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1929. – № 1. – С. 3-23.

²⁴ Аншин Ф. Д. Из следственного дела Е. Д. Поливанова / Ф. Д. Аншин,

В. М. Алпатов // Восток. – М., 1997. – № 5; Из материалов «поливановской» дискуссии в Коммунистической академии. Из стенограммы 25 февраля 1929 г. Заключительное слово Е. Д. Поливанова // Поливанов Е. Д. Труды по восточному и общему языкознанию. – М., 1991. – С. 547.

²⁵ Копержинський К. О. Яфетична теорія та її значіння для етнології / К. О. Копержинський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1929. – № 1. – С. 6-8.

²⁶ Шерех Ю. (Шевельов) Присмерк марризму / Ю. Шерех (Шевельов) // Нові дні, універсальний ілюстрований місячник. – Торонто, 1950. – Ч. 6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://movahistory.org.ua/wiki/Шерех_Ю._Присмерк_марризму.

²⁷ Теліга А. А. Теоретико-методологічні засади К. Копержинського в історико-етнографічних студіях 1920-х років / А. А. Теліга // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. – Вип. 8: До 25-річчя створення кафедри історії України. – С. 93-102.

²⁸ Копержинський К. О. Яфетична теорія та її значіння для етнології / К. О. Копержинський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1929. – № 1. – С. 10-13, 16, 22.

²⁹ Там само. – С. 5, 7, 17.

³⁰ Там само. – С. 9, 14-16, 19-23.

³¹ Там само. – С. 12.

³² Шерех Ю. (Шевельов) Присмерк марризму / Ю. Шерех (Шевельов) // Нові дні, універсальний ілюстрований місячник. – Торонто, 1950. – Ч. 6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://movahistory.org.ua/wiki/Шерех_Ю._Присмерк_марризму.

³³ Копержинський К. О. Яфетична теорія та її значіння для етнології / К. О. Копержинський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1929. – № 1. – С. 21.

³⁴ Там само. – С. 20.

³⁵ Там само. – С. 20.

³⁶ Шерех Ю. (Шевельов) Присмерк марризму / Ю. Шерех (Шевельов) // Нові дні, універсальний ілюстрований місячник. – Торонто, 1950. – Ч. 6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://movahistory.org.ua/wiki/Шерех_Ю._Присмерк_марризму.

³⁷ Копержинський К. О. Яфетична теорія та її значіння для етнології / К. О. Копержинський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1929. – № 1. – С. 20.

Andriy Teliga. «The Japhetic theory» of N. Marr in assessing of K. Koperzhynskiy. This article we figure out the assessment of theoretical and methodological foundations of academician N. Marr in the scientific heritage of famous historian of ukrainian literature, ethnographer K. Koperzhynskiy. The urgency of our research is

caused by several aspects: firstly, reappearance of the discussion between supporters and opponents of the «new doctrine of language» around its scientific level; secondly, baseless accusations of Soviet ethnographers to K. Koperzhynskiy about usage in his scientific studies theo-retical conclusions of N. Marr.

We founded out that K. Koperzhynskiy was the author of two articles, that were published in the 1928–29, and which were related to the japhetidology. The author was not the apologist of a new theory, besides he criticized a number of its provisions, including the process of forming of beforelogical and logical thinking in primitive man; origins, social and religious nature of primitive totems; original settlement area and creating a culture of the Mediterranean; establishment of myths and primitive religious systems. In addition, K. Koperzhynskiy stated formalistic character of the jafetidology and its isolation from the theoretical achievements of leading European scientists.

Owing to possible repressions by the Soviet government, which supported the theory of N. Marr officially, definitive conclusions of K. Koperzhynskiy were more than positive. In particular, he emphasized the importance of the provisions of a new theory in which materialistic and sociological principles could be found. He also noted that organization of japhetidological research must be a task of Ukrainian science.

Key words: *K. Koperzhynskiy, the japhetidology, N. Marr, methodological principles, ethnography, sociological materialism.*

Отримано: 27.09.2016 р.

УДК 94(477)«1943»

Василь Ухач

ВІЙСЬКОВО-ПІДГОТОВЧІ ЗАХОДИ БАНДЕРІВСЬКОЇ ОУН У 1943 РОЦІ В ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ СУЧАСНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ІСТОРИКІВ

Василь Ухач. Військово-підготовчі заходи Бандерівської ОУН у 1943 році в інтерпретаціях сучасних вітчизняних істориків. Висвітлено погляди сучасних українських істориків на пошук ОУН (б) нової стратегії і тактики збройної боротьби проти нацистських окупантів України у 1943 році, значення рішень третьої конференції бандерівської організації, причини переходу до тактики «двофронтвої» боротьби. Визначено перелік питань, що потребують подальших наукових досліджень.

Ключові слова: *визвольний рух, збройна боротьба, ОУН, УПА, третя конференція, сучасна історіографія.*

Василий Ухач. Военно-подготовительные мероприятия бандеровской ОУН в 1943 году в интерпретациях современных отечественных истори-